

MAREK WAGNER (WARSZAWA)

POLITYKA KADROWA JANA III SOBIESKIEGO W LATACH 1668—1696

Współczesna socjologia rozróżnia dwa podstawowe znaczenia pojęcia „polityka kadrowa”. W znaczeniu szerszym obejmuje ono „całokształt zadań, środków i działań zmierzających do jak najlepszego ukształtowania spraw osobowych w wymiarze społecznym, ogólnopanstwowym jak również poszczególnych instytucji, zakładów pracy i przedsiębiorstw”¹. Socjologia używa w tym wypadku określenia „polityka personalna”. W znaczeniu węższym (właściwa „polityka kadrowa”) obejmuje ono „zasady i działania związane z kompletowaniem przede wszystkim kadry kierowniczej i obsadzaniem stanowisk kierowniczych, a także kompletowaniem wysoko wykwalifikowanych robotników i całej załogi”². Stąd też „polityka kadrowa” stanowi część szeroko pojętej „polityki personalnej”, gdzie to ostatnie pojęcie odnosi się do ogółu pracowników, „polityka kadrowa” zaś, w naszym rozumieniu, do określonej grupy kierowniczej. Również i socjologia wojska definiuje pojęcie „polityki kadrowej” w odniesieniu do interesującej nas grupy społeczno-zawodowej wojskowych (oficerów). „Polityka kadrowa” w wojsku obejmuje „zespół przedsięwzięć i czynności dowódców i organów kadrowych, zmierzających do rekrutacji ludzi na różne stanowiska służbowe, do sterowania ich rozwojem, szczególnie podwyższaniem kwalifikacji, a także do zgodnego z potrzebami i odpowiadającymi im wymaganiami kadrowymi wysuwania ludzi do awansów pod względem stopnia wojskowego oraz stanowiska służbowego”³. Ta obszerna, lecz zarazem i precyzyjna definicja służyć nam będzie również w odniesieniu do oficerów armii koronnej w czasach Jana Sobieskiego. „Polityka kadrowa” w aspekcie socjologicznym stanowi system połączonych i będących w określonych stosunkach wobec siebie elementów, które noszą miano jej narzędzi lub podsystemów. Zasadniczymi elementami „polityki kadrowej”

¹ *Socjologia w zakładzie pracy*, pod red. S. Widerszpila, Warszawa 1978, s. 293.

² Tamże, s. 294.

³ M. Sidor, *System oceny osobowości dowódcy*, Warszawa 1975, s. 121.

w wojsku są: 1. podsystem doboru kadry, 2. podsystem aktywizowania i doskonalenia kadry oraz 3. podsystem rotacji kadry.

Podstwowym problemem w podsystemie doboru kadry oficerskiej jest określenie i opracowanie kryteriów jej doboru. Ogólnie biorąc, socjologia sprowadza je do oceny kwalifikacji oficera w dwóch aspektach: zawodowym i ideowo-politycznym.

W odniesieniu do kadry oficerskiej czasów Sobieskiego najmniej kłopotu sprawia problem ustalenia długości lat służby, i to zarówno globalnie, jak i na określonych stanowiskach służbowych lub w ramach poszczególnych stopni wojskowych. Analiza przebiegu służby oficerów pozwala przypuszczać, iż w jednostkach jazdy autoramentu narodowego maksymalna liczba lat służby wahała się w granicach 35—45 lat, w tym służba towarzyska wynosiła około 5—10 lat. Wśród oficerów piechoty polskiej (węgierskiej) maksymalna liczba lat służby wynosiła do 15 lat. Również w jednostkach jazdy i piechoty autoramentu cudzoziemskiego oraz dragonii maksymalny okres wynosił około 40 lat służby, chociaż w stosunku do jazdy autoramentu narodowego osiągała go mniejsza liczba oficerów. Podobnie w jeździe łatwiej było towarzyszowi dosłużyć się stopnia oficerskiego (np. po 10 latach służby) niż np. w piechocie autoramentu cudzoziemskiego, gdzie silniejsza była bariera zawodowa, a przede wszystkim społeczno-majątkowa pomiędzy podoficerem i oficerem. Równie ważnym zagadnieniem jest określenie poziomu wykształcenia zawodowego. Problem ten, jak i ocena ideowo-politycznych kwalifikacji oficerów sprawiają najwięcej kłopotu i jakiegokolwiek stwierdzenia należy traktować hipotetycznie. W podsystemie aktywizowania zawodowego i doskonalenia szeroko pojętych kwalifikacji oficerów podstawową rolę odgrywa określenie systemu bodźców, które mają na celu przede wszystkim kształtowanie działań, postaw i motywacji oficerów. Wyróżniamy tutaj dwa rodzaje bodźców: materialne i niematerialne. Bodźce materialne stanowią prócz wypłat z tytułu pełnienia służby wojskowej różnego rodzaju gratyfikacje pieniężne, zwroty poniesionych sum na wojsko itp. Osobnym zjawiskiem jest fakt licznych nadań dóbr ziemskich na rzecz oficerów, które pośrednio, w naszym rozumieniu, należą do systemu bodźców materialnych. I tak dla przykładu, na podstawie 276 wpisów do Metryki Koronnej dla lat 1648—1696 (tylko dla oficerów zawodowych) stwierdzono 81 wpisów (ponad 30%) w interesującym nas okresie. Większość z nich (około 43%) obejmowała nadania dóbr ziemskich za zasługi wojenne, resztę — wpisy dotyczące cesji dóbr i różnych sum pieniężnych, przeniesienia praw majątkowych itp. Bodźce niematerialne są w świetle zachowanych materiałów trudniejsze do sprecyzowania; należy do nich niewątpliwie zmiana statusu społecznego oficerów związana ze zjawiskiem nadawania im nobilitacji indygenatów. Dla przykładu podajmy chociaż podstawowe dane liczbowe nobilitacji. Z ogólnej liczby 321 nobilitacji w latach 1648—1696 na okres

panowania Jana III Sobieskiego przypada 60 wpisów, gdy w latach 1648—1667 liczba nobilitacji oficerów za zasługi wojenne wynosi 34.

Podsystem rotacji określany jest jako zespół działań realizujący przesuwanie oficerów z jednych stanowisk służbowych na inne. Przesunięcia te mogą odbywać się: a) w pionie — poprzez awansowanie, tj. przesuwanie oficerów z niższych stanowisk (stopni wojskowych) na wyższe, oraz poprzez degradację, tj. z wyższych na niższe oraz b) w poziomie — pomiędzy stanowiskami (stopniami wojskowymi) tego samego szczebla. Na wybranych przykładach awansu zawodowego oficerów armii koronnej zilustrujemy niektóre tylko drogi i mechanizmy rządzące tym awansem, głównie w poszczególnych jednostkach i rodzajach wojsk.

Na całokształt problematyki związanej z systemem polityki kadrowej w armii koronnej czasów Jana Sobieskiego pierwszy zwrócił uwagę J. Woliński. Na VIII Powszechnym Zjeździe Historyków Polskich w Krakowie (1958 r.) stwierdził on: „należałoby rozpocząć badania nad doborem i działalnością tej właśnie kadry dowódczej i oficerskiej, poczynając od najwybitniejszych, jak Jabłonowski, Kątski, Hieronim Lubomirski, Potoccy, poprzez takich wyższych oficerów, jak Silnicki, Bidziński, Druszkiewicz, Miączyński, aż do wybitnych rotmistrzów i obersterów, jak Zbierzchowski, Ruszczyc, Zbrożek, Chełmski, Prusinowscy, Skarbek, Morstin, Greben, Henrykowski”⁴. Problem ten, wielokrotnie poruszany w literaturze historycznej, nie doczekał się jednak pełnego i analitycznego opracowania dla drugiej połowy XVII w.⁵ Niniejszy przyczynek jedynie sygnalizuje podstawowe problemy polityki kadrowej armii koronnej czasów Jana Sobieskiego, od 1668 r. (od momentu jego wstąpienia na urząd hetmana w. k.) aż do chwili śmierci w 1696 r., stanowi on bowiem fragment przygotowywanej pracy doktorskiej.

Przeprowadzona przez nas analiza wskazuje, iż na ogólną liczbę 250 rotmistrzów jazdy autoramentu polskiego w latach 1668—1696 większość (164) stanowią rotmistrzowie jazdy kozackiej (pancernej), 66 rotmistrzów posiadało chorągwie lekkie, 20 zaś — husarskie. Podobne stosunki liczbowe występują wśród znanych z nazwiska poruczników (ogółem 124) tego rodzaju wojska. Również podobnie przedstawia się analiza długości lat służby oficerów jazdy koronnej autoramentu polskiego. Niewielu z nich (2 rotmistrzów i 1 porucznik) służyło ponad 30 lat jako oficerowie; większość poruczników (87) służyła do lat 7, rotmistrzów zaś (217) do 14 lat. Trzeba jednak pamiętać, że w poszczególnych wypadkach, aby zorientować się w ogólnym bilansie długości lat służby danego oficera, należy doliczyć około 5—10 lat służby towa-

⁴ J. Woliński, *Wojskowość polska w dobie Jana III Sobieskiego, Stan i problemy badań* (Z dziejów wojny i polityki w dobie Jana Sobieskiego, Warszawa 1960, s. 191—192).

⁵ Ostatnio najpełniej opracował go J. Wimmer, *Wojsko polskie w II połowie XVII wieku*, Warszawa 1965.

rzyskiej, w większości zaś wypadków oficerów zawodowych prawie drugie tyle na stanowisku porucznika. Ta wstępna analiza wymaga jednak dogłębniejszych badań, wiadomo bowiem, że poza hetmanami J. Sobieskim i S. Jabłonowskim służącymi w latach 1655—1702, jedynie Stefan Bidziński i Stanisław Druszkiewicz przesłużyli wszystkie kampanie drugiej połowy XVII w. Długą stosunkowo służbą wojskową mogli się również legitymować Marcejan Scibor i Andrzej Chełmscy, Michał Zbrożek i Tomasz Karczewski. Większość z nich pochodziła ze średniej szlachty, z czasem jednak awansowali, dzięki długoletniej służbie wojskowej, do wysokich godności i urzędów oraz stopni wojskowych w armii koronnej⁶. Interesującym przykładem wśród rotmistrzów jest Marcin Cieński h. Pomian, dziedzic wsi Cienia w powiecie sieradzkim, syn Wojciecha, również rotmistrza, i Jadwigi Trzebieckiej. Rozpoczął on służbę wojskową w 1670 r. jako towarzysz husarskiej chorągwi Jana Sobieskiego, uczestniczył następnie w walkach lat 1671—1672 i był łącznikiem w sprawach politycznych pomiędzy Sobieskim a swym wujem Andrzejem Trzebieckim, podkanclerzym koronnym i biskupem krakowskim. W 1673 r. dzięki jego poparciu otrzymał własną chorągiew pancerną, na której czele walczył pod Chocimiem. Chorągiew ta została wkrótce zamieniona na husarską, na której czele Cieński walczył aż do 1712 r. W kampanii 1686 r. był dowódcą grupy czterech chorągwi jazdy, w 1701 r. zaś, jako pułkownik, był dowódcą partii podniestrskiej. M. Cieński służył ogółem w wojsku około 40 lat, z tego około 2 lat jako towarzysz (z pominięciem stopnia porucznika), resztę jako rotmistrz i pułkownik. Spędziwszy większą część życia na wojnie nie miał zapewne czasu na zajmowanie się swym awansem majątkowym i politycznym; zmarł jako starosta wierzbowiecki i chorąży sieradzki. Dzieje rodziny Cieńskich wymagają dokładniejszych badań, herbarze bowiem, a nawet literatura, przynoszą wiele nieścisłości. Prócz Marcina wydała zaś ona wielu znakomitych żołnierzy i oficerów, np. Wojciecha, Stanisława, Jana i Wawrzyńca⁷. Kariera Cieńskiego stanowi najlepszy przykład awansu zawodowego oficera, który nie mogąc legitymować się urodzeniem i majątkiem doszedł jedynie do stopnia pułkownika. Śmierć Sobieskiego w dużej mierze zahamowała kariery zawodowe i społeczne wielu zdolnych oficerów jazdy, takich jak M. Cieński, J. M. Bogusz, M. A. Sierakowski i wielu innych.

Odmienny model kariery zawodowej oficera stanowi przykład Aleksandra Wronowskiego h. Topór z Wronowa (Wronowic) w woj. lubelskim. Zapewne należał on, jak i M. Cieński, do grupy średnio za-

⁶ Tamże, s. 352—353.

⁷ Z. Lasocki, *Wawrzyniec Cieński* (PSB, t. IV, s. 52—53); J. Wimmer, *Materiały do zagadnienia organizacji i liczebności armii koronnej w latach 1673—1679* (SiM, t. VII, 1961, cz. 2, s. 404, 418); tenże, *Materiały... w latach 1683—1689* (tamże, t. VIII, 1962, cz. 1, s. 256).

możnej szlachty. Rozpoczął służbę wojskową w pierwszej ćwierci 1653 r. jako towarzysz chorągwi kozackiej Jana Sobieskiego, by zostać w pierwszej ćwierci 1661 r. chorążym w tejże chorągwi. W rok później został porucznikiem i pomimo krótkich przerw przesłużył w niej do czwartej ćwierci 1692 r. A. Wronowski walczył pod komendą Sobieskiego ok. 40 lat, z tego 8 lat jako towarzysz, 1 rok jako chorąży i ponad 30 lat jako porucznik. Po prawie 15 latach służby otrzymał w dożywocie wieś Lisiatycze w woj. lubelskim, co awansowało go do grona właścicieli ziemskich⁸. Kariera Wronowskiego stanowi typowy przykład awansu zawodowego ludzi mało liczących się w hierarchii społecznej; było to dość częste w czasach Sobieskiego, który wysoko cenił i nagradzał swych zdolnych podkomendnych.

Podobnie było z wieloma innymi oficerami, np. Władysławem Wilczkowskim, porucznikiem husarskim Al. Lubomirskiego w latach 1653—1667 i 1673—1677, cześnikiem chełmskim, i Mikołajem Złotnickim, porucznikiem husarskim króla w latach 1674—1679 i 1683—1696, a także rotmistrzem wybranieckim woj. krakowskiego i wielkopolskich w latach 1668—1673 i 1676—1680, cześnikiem koronnym.

W przyjętej hierarchii wojskowej stopień porucznika husarskiego, a często i pancernego, głównie króla i hetmanów, uprawniał nie tylko do dowodzenia pułkami królewskimi i hetmańskimi, ale także dużymi grupami jazdy. Związanie swych losów i karier przez poszczególnych oficerów z wysokimi dostojnikami państwowymi lub dowódcami wojskowymi jest zresztą charakterystyczne nie tylko dla drugiej połowy XVII w. Wśród oficerów piechoty polskiej (węgierskiej) typowym tego przykładem jest Jan Franciszek Gładkowski h. Leliwa z woj. sandomierskiego, również zapewne wywodzący się ze średnio zamożnej szlachty. W 1673 r. widzimy go jako towarzysza husarskiej chorągwi S. Jabłonowskiego, w latach 1676—1679 zaś jako porucznika chorągwi piechoty polskiej tegoż hetmana. W 1683 r. awansował on na urząd kapitana wojskowego i pełnił tę funkcję do 1690 r. W 1688 r., a więc przy końcu swej służby wojskowej trwającej ponad 15 lat, kupił od N. Kamińskiej prawa do wsi Solonice w ziemi halickiej i osiadł tam, zapewne gospodarując na kupionej ziemi⁹. Przykład ten charakteryzuje inny złożony problem związany z awansem społecznym i majątkowym oficerów armii

⁸ K. Niesiecki, *Herbarz polski*, t. IX, Lipsk 1845, s. 445—446; Wimmer, *Materiały... w latach 1660—1667* (SiM, t. VI, 1960, cz. 1, s. 226; t. IX, 1963, cz. 1, s. 252); AGAD, *Metryka Koronna* 205, k. 131v; AGAD, ASW 85, nr 88, s. 104—114; AGAD, AZ 488 (interesujące listy A. Wronowskiego do Marcina Zamyskiego z 1665 r.).

⁹ A. Boniecki, *Herbarz polski*, t. VI, Warszawa 1902, s. 90; Niesiecki, *op. cit.*, t. IV, s. 142; S. Uruski, *Rodzina. Herbarz szlachty polskiej*, t. IV, Warszawa 1904, s. 187; Wimmer, *Wojsko polskie...*, s. 347; tenże, *Materiały... w latach 1673—1679* (SiM, t. VII, cz. 2, s. 432); AGAD, ASW 82, nr 1, k. 105.

koronnej, a mianowicie problem ruchliwości szlachty polskiej i przemieszczania się jej zwłaszcza z dzielnic centralnych na kresy wschodnie. Wymaga on jednak, ze względu na swą złożoność (dane liczbowe i kierunki przemieszczania się), dokładniejszych badań i wnikliwej analizy. Odnosi się ten problem również do oficerów jazdy autoramentu polskiego. Wymieniony przykład wskazuje również na inny problem, a mianowicie awansu zawodowego oficerów — stopień ich zawodowości. W wypadku jazdy wybraliśmy świadomie przykłady oficerów zawodowych, zarówno pod kątem wykształcenia, praktyki zawodowej, jak i podstawy ich bytu ekonomicznego, jakim była dla nich służba wojskowa. Kariera zawodowa, w sensie porównawczym, górowała wyraźnie nad ich awansem społecznym i majątkowym. W wypadku natomiast oficera piechoty charakterystyczny jest fakt osiągnięcia pewnej bariery awansu po około 15 latach służby i odejście z wojska do warstwy właścicieli ziemskich. Problem ten, w literaturze jedynie sygnalizowany, wymaga również dogłębniejszych badań analitycznych.

Wśród oficerów piechoty i jazdy autoramentu cudzoziemskiego oraz dragonii już w latach sześćdziesiątych XVII w. odsetek cudzoziemców był niewielki i wynosił około 8—10%. W latach siedemdziesiątych proces polonizacji kadry oficerskiej nasilił się pomimo istniejących grup oficerów pochodzenia niemieckiego, szwedzkiego i szkockiego oraz napływu u schyłku panowania Jana Kazimierza oficerów pochodzenia francuskiego¹⁰. Sobieski starał się, by regimenty otrzymywali doświadczeni oficerowie zawodowi, lecz w praktyce, ze względów finansowych, dostawali je magnaci jako swego rodzaju ekwiwalent za wystawione przez nich chorągwie jazdy. Stanowiska te z czasem stawały się tytularne, a organizatorami i dowódcami jednostek byli podpułkownicy. Oni też, z punktu widzenia zawodowości kadry oficerskiej, interesują nas najbardziej. I tak dla przykładu spośród 38 podpułkowników piechoty trzech (Jan S. Chrzanowski, Jan Berens i Asverus Wrzospolski) służyło w omawianym okresie około 40 lat. Należy jednak przyjąć stosunkowo niski stopień zawodowości w tej grupie, ponad 74% bowiem wszystkich podpułkowników służyło na stanowiskach oficerskich do lat 7. Wielu z nich zresztą kończyło swą karierę zawodową w stopniu pułkownika (obersztera) lub generała majora i szefa samodzielnej jednostki wojskowej. Przykładem kariery zawodowej i szeroko rozumianego awansu społecznego oraz majątkowego jest Asverus Heydenpol-Wrzospolski. Rozpoczął on służbę wojskową zapewne w 1655 r. jako żołnierz, by w 1658 r. awansować na kaprała w królewskim regimencie piechoty niemieckiej. Walczył następnie z Moskwą pod Cudnowem, z Kozakami, Tatarami i Turkami pod komendą Sobieskiego do 1676 r. W 1673 r. jako podpułkownik regimentu piechoty M. Sieniawskiego

¹⁰ M. Kukiel, *Skład narodowy i społeczny wojsk koronnych za Sobieskiego* (Studia historyczne ku czci S. Kutrzeby, t. II, Kraków 1938).

uzyskał za zasługi wojenne nobilitację i został przyjęty do herbu Gryf przez Komornickich. W 1676 r. otrzymał przywilej królewski na wójtostwo Komorowce w woj. podolskim, a w 1682 r. — wieś i sołectwo Radadtycze w tymże województwie. Jako podpułkownik wymienionej jednostki występuje do 1679 r., krótko w 1683 r. był szefem frejkompanii w tejże jednostce, zapewne z powodu ciężkiej rany odniesionej w bitwie wiedeńskiej przerwał służbę wojskową na kilka lat, ponieważ widzimy go dopiero w latach 1690—1693 jako podpułkownika regimentu piechoty niemieckiej A. Sieniawskiego. A. Wrzospolski przesłużył w wojsku ogółem około 30 lat, dopiero jednak po około 20 latach nieprzerwanej służby nastąpił w jego życiu widoczny awans społeczny i majątkowy¹¹. Przykład Wrzospolskiego jest dość odosobniony, gdyż w autoremencie cudzoziemskim rzadkie były wypadki przekraczania bariery zawodowej dzielącej podoficerów od kadry oficerskiej.

Zdaję sobie doskonale sprawę, iż przytoczone przykłady nie wyczerpują omawianego zagadnienia. Również wyniki badań analitycznych jedynie sygnalizują istniejące zjawiska i procesy zachodzące w polityce kadrowej, świadomie realizowanej przez Sobieskiego wobec oficerów armii koronnej w latach 1668—1696. Lecz wskazują one jednoznacznie na popieranie przez Sobieskiego długoletnich i doświadczonych oficerów, którym okazywał daleko idącą pomoc tak w ich karierze zawodowej, jak i w awansie społecznym oraz politycznym. Natomiast zakres i czas rozgraniczenia kompetencji pomiędzy królem, zwłaszcza po 1683 r., a hetmanem w.k. S. Jabłonowskim w realizacji polityki kadrowej wydaje się, na obecnym etapie badań, problemem otwartym.

DIE KADERPOLITIK JOHANNIS III. SOBIESKI IN DER POLNISCHEN ARMEE IM ZEITRAUM VON 1668—1696

Der Aufsatz befaßt sich mit wesentlichen Fragen der Kaderpolitik in der polnischen Armee in den Jahren 1668 bis 1696. Untersucht werden der Auswahlmechanismus, die Entwicklung und Beförderung der Offiziere. Die Auswahl der Offiziere erfolgte nach beruflichen und gesellschaftlichen Kriterien. Ausschlaggebend waren einerseits die Dienstjahre, die militärische Erfahrung usw., andererseits die soziale Herkunft, die Nobilitation und Verleihung von Indigenaten für Kriegsverdienste u.ä. Hinzukommt die Belehnung der Offiziere mit Landgütern, die weitgefaßte Rotation auf Befehlshaberposten, schließlich der gesellschaftlich-politische Aufstieg. An ausgewählten Beispielen versucht der Autor nachzuweisen, dass Johann III. Sobieski langjährige, erfahrene Soldaten und Offiziere förderte, ihre berufliche Karriere sowie den gesellschaftlichen und politischen Aufstieg weitgehend unterstützte.

¹¹ Boniecki, *op. cit.*, t. VII, s. 274; Niesiecki, *op. cit.*, t. IX, s. 447; Uruski, *op. cit.*, t. V, s. 120; Wimmer, *Materiały...* (SiM, t. VII, cz. 2, s. 428, t. VIII, cz. 1, s. 272; t. IX, cz. 1, s. 268); Czart., rkps 2640, s. 131—134; AGAD, Metryka Koronna 209, k. 699—701; 211, s. 257—259; 238, k. 25v; AGAD, ASW 85, nr 78, k. 42—44.